

## ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СВИТОГЛЯДНИХ ЗАСАД ФІЛОСОФІЇ ПРАВА У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ

**Постановка проблеми.** Філософія права є складовою частиною практичної філософії. Практика (praxis) – це сфера людських учинків, різноманітні прояви людської діяльності. У своїх вчинках людина керується правилами (regulae). Правила є принципами вчинків, оскільки визначають останні у той чи інший спосіб. Оскільки людина сама визначає свої вчинки, вона є вільною істотою, і всі принципи її діяльності ґрунтуються на її волі. Відповідно до специфіки розгляду принципів або правил людської поведінки, практична філософія розподіляється на окремі дисципліни. Зв'язок між дисциплінами практичної філософії має архітектонічну будову. Це означає, що принципи однієї дисципліни обґрунтовуються через принципи іншої. Тому остання називається архітектонічною дисципліною, а перша – підпорядкованою.

**Аналіз досліджень даної проблеми.** Проблеми, так чи інакше пов'язані з розкриттям місця філософії права в системі правових наук, активно досліджували російські та українські вчені. Серед них чільне місце займають роботи Я. Козельського, Л. Петражицького, М. Коркунова, П. Лодія, К. Неволіна, М. Ренненкампа, М. Ковалевського, Б. Кістяківського, М. Палієнко, С. Дністрянського, Ф. Тарановського, Є. Спекторського та ін.

**Мета статті** полягає у дослідженні тези про те, що філософія права, будучи філософською дисципліною, конкретизує загальнофілософські питання про сенс людського буття та людських дій, досліджуючи феномени права й держави.

Філософія права досліджує специфічний аспект людських дій та їх раціональних підстав і цілей, а саме дії людей, оскі-

льки вони визначаються і регулюються правовими нормами. Правила поведінки функціонують тут у вигляді правових норм [1].

Від того, як люди розуміють право, залежить, як вони будуть ним користуватися. Звісно, неправильне його розуміння призводить до неправильного користування ним. Якщо, наприклад, у сучасній Україні є достатньо ознак, що свідчать про недоліки в правокористуванні, то це означає, що існують недоліки і в праворозумінні.

Очевидно, має існувати основне питання правознавства, від розв'язання якого залежить розуміння права загалом.

Розглянувши історію правознавства, можна зробити висновок, що основне питання правознавства має бути сформульоване таким чином: «Право – це витвір природи чи людей? Якщо того й іншого, то яка роль природи і яка роль людей у творенні права?». Саме це питання визначає решту питань, що виникають у правознавстві: як вирішується воно, так вирішуються й інші. Є досить підстав уважати, що основне питання правознавства належно розв'язувалось творцями римського права, адже останнє і сьогодні вважається досконалим. А якщо це так, то потрібно особливу увагу приділити дослідженню того, як саме творці римського права вирішували основне питання правознавства, зокрема, Ульпіан, Ціцерон тощо. Принагідно зазначимо, що видатний правознавець Гуго Гроцій виявив провідну роль ідеї природного права в доктрині римського права. Більше того, Гуго Гроцій, розглядаючи історію правознавства, доходить висновку, що правознавство може бути наукою лише тоді, коли визнає участь природи у творенні права. Він пи-

сав: «Багато хто до цього часу намагався надати цій галузі наукової форми, але жоден не зміг цього зробити, та й, по правді кажучи, це й неможливо було здійснити інакше як... відокремивши те, що виникло внаслідок установа, від того, що виникає з самої природи» [2]. Ця ідея Гуго Гроція особливо актуальна нині, коли виникає нагальна потреба в модернізації української юридичної науки.

Велике значення для розвитку юридичної науки має також правова доктрина англійського філософа Дж. Локка, в якій запропоноване розв'язання основного питання правознавства. «... Закони, встановлені в державах, – писав він, – зобов'язують не самі по собі, не своїм авторитетом, не якимось ще, а саме в силу закону природи, що змушує коритися вищестоящим і охороняти громадянський мир; більше того, без такого закону силою зброї правителі, може, й могли б примусити натоптати до покори, але не могли б зобов'язати його до цього» [3, с. 8]. І вже в іншому місці Дж. Локк підкреслює: «Отже, зобов'язання, що покладається громадянським законом, впливає із закону природи, і ми не стільки змушені силою правителя коритися йому, скільки зобов'язані робити це за природним правом» [3, с. 40]. Відомо, що правова доктрина Дж. Локка про співвідношення «закону природи» і «закону, встановленого в державі» (або громадянського закону) була одним з атрибутів Просвітництва і відіграла визначальну роль у розвитку сучасного права країн Заходу. Це свідчить про її плідність як справжньої (істинної) науки, тобто про її наукові переваги.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок: правознавство стає справжньою наукою тоді, коли досліджує не лише людське, але й природне начало права, тобто коли, вирішуючи основне питання правознавства, визнає, що право є витвором не лише людей, але й природи.

Розв'язання основного питання правознавства у такий спосіб є визначальним для розвитку самого права. Про це переконливо свідчить той факт, що новий етап

у розвитку права завжди починався з відродження ідеї природного права. Зокрема, сучасне право найрозвинутіших країн світу виникло і розвивається на основі відродженої в епоху Просвітництва ідеї природного права.

На наш погляд, історія ідеї природного права вказує на існування такої закономірності: прогрес права завжди пов'язаний із пристосуванням його до природних законів існування суспільства, а регрес – із непристосованістю до цих законів, унаслідок чого чинне законодавство ставало проявом правового волюнтаризму (наприклад, феодальне право епохи Середньовіччя).

Утім, розробка філософської концепції права може бути успішною, якщо урахувати ті фундаментальні зрушень, що відбуваються у новітній філософській теорії, тих методологічних інновацій, що істотно змінюють філософсько-світоглядну парадигму взагалі. Зазначимо лише кілька філософських методологічних новацій, урахування яких, на наше переконання, необхідне для коректного осягнення правової реальності. Насамперед підкреслимо, що сучасна філософія по-новому осмислює проблему можливості і необхідності створення наукової світоглядної картини світу, в тому числі світу соціального, складником якого є світ суспільної, людської правосвідомості і правослужності. Ідея М. Хайдеггера щодо недоцільності побудови «картини світу» (адже вона (картина), на його думку, передбачає існування чогось такого, що постає як метафізична сутність перед суб'єктом – спостерігачем) у наш час набуває популярності у контексті вироблення нової концепції світосприйняття. Одне з її опорних положень – зняття жорсткої дихотомії об'єкта та суб'єкта. Світ соціальних реалій, у тому числі правових, – це не мережа об'єктивних артефактів і не залежних від «спостерігача» подій, а «живе життя», «життєвий світ» (Е. Гуссерль), сутність якого багато в чому зумовлюється присутністю в цих подіях суб'єкта пізнання та ціннісного судження. Людина «показує себе як така, що починає і продовжує, як

творець і творіння, продукт і володар світу, що її оточує ...» [4].

Утім, незважаючи на численні спроби зарубіжних філософів, насамперед, західних, елімінувати поняття «об'єкт» із епістемології, ця категорія «вперто» продовжує виконувати свою гносеологічну місію. Усе те, що досліджує вчений, він перетворює на «об'єкт», забезпечуючи тим самим об'єктивний характер наукового знання, вважає відомий російський філософ В. С. Стьопін. Інша справа, що вживання категорій «об'єкт», «науковий об'єкт», «об'єктивність» у сучасній теорії відбувається на ґрунті формування нового типу раціональності, з урахуванням виявлених обмежень методології «відображення», «дзеркальності», відсутності чіткої демаркації «первинності» та «вторинності» у пізнавальному процесі. Становлення нового типу раціональності і, відповідно, нової інтерпретації суб'єкта та суб'єктивності відбувається на ґрунті синтезу космологічних, революційних та антропологічних аспектів світоглядного знання. При цьому «антропний принцип», який передбачає «включення» людини, її «вбудованість» у будь-який «науковий об'єкт», що становить предмет її інтересу, є визначальним. Треба розвинути нову концепцію розуму, справедливо вважає німецький професор В. Вельш. Ця думка, безумовно, заслуговує на підтримку. Захист чи «спростування» раціоналізму у його світоглядно-методологічних інтенціях і, відповідно, науковості теорії, природно, зачіпає і таку гносеологічну одиницю, як істина. Сучасна когнітологія демонструє широкий спектр поглядів на проблему істини як такої – від повного заперечення самого поняття «істина» як утілення метафізичного абсолюту, що перебуває за межами емпірії людських суджень, отже, безглузлого й антикультурного (С. Тулмін), до спроби надати істині «нового прочитання». Згідно з Р. Рорті, наприклад, істина – «це просто найбільш коректна і сильна теорія», яка не потребує «жодної відповідності реальності». А для П. Фесрабенда істина – це «абстрактна

потвора». Втім, спроба позбавити поняття істини світоорієнтованого значення зустрічає серйозні заперечення.

Швейцарський філософ Г. Кюнг, констатує, що картезіанська теорія істини як відображення реальності практично не підтримується, зазначає, що це аж ніяк не означає відмови від пошуку істинного знання. «Сучасні філософи, – пише Г. Кюнг, – побоюються, в першу чергу, вже не браку знання істини, а його надміру. Вони сушать голову не стільки над можливостями того, що жодна з вірогідних теорій не відповідає дійсності у собі, скільки над тією обставиною, що так багато теорій цілком, можливо, їй відповідають» [5]. Нарешті, для багатьох західних філософів, прихильників постмодернізму проблема істини вже не має артикульованого значення, адже головним предметом філософської рефлексії для них «спонтанний життєвий досвід», факт наявності «множини сенсів», «несумірності словників» тощо. Для постмодернізму, зокрема, єдиною предметністю є текст: «Знак не має одного-єдиного істинного значення, але володіє багатьма рівноправними значеннями»; «моральна дія не передбачає одного-єдиного раз і назавжди справедливого шляху, але може розгортатися кількома однаково правильними способами».

Прихильники гносеологічного плюралізму відстоюють тезу про те, що, перебуваючи у власних різноманітних життєвих світах, люди не мають єдиної істини про єдиний світ і не є правильними і справедливими репрезентами цього світу. Та наявність «багатьох різних реальностей» не є підставою для твердження, що ця множина позбавляє сенсу питання про істину та хибність, і тому наука як пошук істини, як спроба зрозуміти світ і людину має зміститися на периферію культури і поступитися місцем іншим типам ставлення до дійсності (довільне витлумачення, гра, містика тощо). Як справедливо зазначає В. А. Лекторський, цих реальностей не може бути нескінченно багато, кожна з них має власні критерії існування [6].

Інакше кажучи, визнання існування різ-

них «життєвих світів» і правильності різноманітних практик, у тому числі юридичних, не скасовує «націленість на істину», хоча й ускладнює її пізнання. Під тиском нових знань колишні уявлення про «об'єктивну істину» справді виявляються обмеженими. Непереконливими виглядають і традиційні критеріальні показники істини. «Практика не є критерієм істинності, хоч би яким викликом здоровому глузду це звучало, істина може бути виміряна тільки істиною» [7]. Тобто вона має бути доведена не лише експериментально, але й теоретично, людина раціональна тією мірою, якою утворює явища, що відповідають цілям людини, але вона ж водночас ірраціональна, оскільки завжди містить у собі, у мотивах власної діяльності дещо, що суперечить цим цілям. Тобто вона водночас раціональна й ірраціональна. Такий, на перший погляд, релятивістський висновок має бути осмислений і практиками юриспруденції.

Саме поняття права є багатозначним. По-перше, право передбачає певний тип людських стосунків. Вже Арістотель говорив про стосунки в рамках суспільного життя, політичного життя (*politike koinonia*). Отже, право – це сукупність норм (чи то зафіксованих у письмовій формі (владою встановлені й опубліковані закони, статuti тощо) чи таких, що визнаються на основі звичаїв (неписане право, звичаєве право)), які регулюють, упорядковують людську поведінку.

По-друге, право передбачає не просто стосунки між людьми, а такі стосунки, що мають зобов'язувальний характер, тобто такі стосунки не можуть бути описаними в термінах фізіології або психології. Право є певною «повинністю», «належністю» (*das Sollen*). Але, по-третє, право відрізняється від інших зобов'язувальних норм інтенсивністю засобів примусу. Право – це публічна система примусу, примусовий порядок. У зв'язку з цим справді можна сказати, що «правова система – це струнка система заходів, одна з головних цілей якої – поінформувати урядові структури, а також пересічних громадян, що дозволено і що забо-

ронено» [8]. Але примус як такий – ще не достатня ознака правової системи. Таку спрощеність допускали деякі представники правового позитивізму. Ця точка зору перейшла у радянське право і частково залишається в українській правовій думці.

Право як примусовий порядок має спиратися на авторитет, що визнається суб'єктами права. Право у вигляді закону не тільки попереджає, але й обіцяє захищати інтереси людей. «У довготерміновому плані право має ґрунтуватися на моральності та особистій зацікавленості»; моральне переконання і право підтримують одне одного [9]. Визнання обов'язковості правових норм передбачає свободу, вольове рішення, яке бажає чи не бажає визнавати щось або підкорятися чомусь (або комусь). Адже воля людини є принципом її дій. «Людина є принципом вчинків» (*anthropos einai arche ton praxeon*); людина діє у певний спосіб, коли вирішує робити те або інше (*boyle peri ton ayto prakton*). «Право є уприсутненням вільної волі» (*ist Dasein des freien Willens*). Тому під правом ми розуміємо таку сферу людського буття, в межах якої стосунки між особами регулюються остільки, оскільки ті перебувають у різноманітних зобов'язувальних відносинах між собою і водночас протистоять одна одній як самостійні та вільні індивіди. Право упорядковує відносини між індивідами або між індивідами та спільнотою таким чином, що гарантує свободу самоздійснення індивіда.

Право встановлює надійний порядок спільного життя, орієнтований на ідею справедливості, і тому накладає на кожного такі обов'язки, які є значущими саме для нього [10]. Справедливість же є такою специфікацією стосунків між індивідами, коли всі вони усвідомлюють себе (Я) рівними відносно певного раціонального принципу. «Право – це щось пропорційне» (*estin to dikaion analogon ti*), а сенс пропорції (*analogia*) – прирівнювання (*isotes*). Можна сказати, що право є орієнтованим на ідею справедливості зобов'язальним порядком відносин усередині політично-соціальних груп, або у певному об'єднанні

таких груп. Справедливість можлива тільки там, де є рівність перед законом (рівність перед нормами), який уособлює раціональний порядок спільного життя.

Отже, право як сукупність правових норм є зобов'язувальним порядком людських стосунків у рамках спільноти, що підтримується офіційно організованим примусом, який, у свою чергу, повинен визнаватися всіма членами спільноти як авторитетний примусовий порядок, оскільки індивіди в межах зазначеного порядку протистоять один одному як самостійні й вільні індивіди, рівні перед законом і зорієнтовані на створення справедливого суспільства на раціональних засадах. Маючи таке визначення права можна, окреслити предмет і головні проблеми філософії права.

В той час як правознавство, будучи догматичною наукою, досліджує специфічні взаємозв'язки позитивного права, філософія права спрямовує інтереси своїх досліджень до самих глибин і граничних підстав права. Філософія права прагне отримати відповіді на питання про сенс, мету і значущість права, розкриваючи фундаментальні умови буттєвої уприсутненості людини. Правознавство як догматична дисципліна, досліджуючи позитивне, «чинне» право, розглядає право «як воно є» (саме як чинне).

Таким чином, філософія права не є юридичною наукою і відрізняється передусім від правової догматики. Догматика є, за Кантом, «догматичним методом чистого розуму без попередньої критики його власної спроможності» (*das dogmatische Verfahren der reinen Vernunft, ohne vorangehende Kritik ihres eigenen Vermögens*). Догматик виходить із передумов, які він приймає як істинні без попередньої перевірки. Він мислить *ex datis*. Правовий догматик не запитує про те, що є право, за яких умов, у якому обсязі і яким чином відбувається пізнання права. Це не означає, що правовий догматик мислить некритично. Але навіть там, де він пізнає критично, наприклад, коли він критично витлумачує певну норму закону, він постійно аргументує, не виходячи за рам-

ки чинної системи права (іманентно до системи) [11].

Питання «Що є право?» може спантеличити правознавця так само, як питання «Що є істина?» спантеличить логіка. «Що відповідає праву (*quid sit juris*), тобто якими є чи були положення законів у певному місці і у певний час, юрист ще може вказати; але наскільки правими (справедливими – *recht*) є веління цих законів, і чи існує загальний критерій, користуючись яким можна було б пізнати як праве так і неправе (*das allgemeine Kriterium, woran man überhaupt Recht sowohl Unrecht (justum et injustum) erkennen könne*), – це для юриста залишається прихованим, якщо він хоч на деякий час не залишить свої емпіричні принципи і не спробує відшукати джерела цих суджень у чистому розумі з метою закласти підґрунтя для можливого позитивного законодавства. Суто ж емпіричне вчення про право є (як дерев'яна голова у Федровій байці) головою, може, й прекрасною, але, на жаль, порожньою» [12].

Цей класичний фрагмент Кантової «Метафізики звичаїв» вказує на неможливість дати відповідь на питання «Що є право?» за допомогою тільки емпіричних принципів. Принцип розрізнення правого і неправого, *justum et injustum*, треба шукати у не- (або над-) емпіричній сфері – у чистому (практичному) розумі. І цей загальний критерій розрізнення, або над-емпіричний принцип оцінки правової емпірії, тільки і може створити міцний фундамент для позитивного законодавства. Філософія права запитує саме про такий критерій або принцип. Вона досліджує право, яким воно «повинно бути» в світлі принципів розуму. Виправданість права на рівні раціональних підстав надає праву значущості. Право тільки тоді є значущим, коли воно раціонально обґрунтоване, відповідає критеріям практичної раціональності. Тільки тоді може виникнути повага до права, визнання права вільними індивідами як підстави спільного життя, заснованого на свободі. З часів античності ми називаємо таке право справедливим.

Коли Кант говорить не тільки про пізнання «правого» права, але й – неправого, то це означає: ми можемо оцінювати деякі норми позитивного права як несправедливі, нерозумні (з точки зору практичної раціональності). Таке припущення передбачає можливість оцінювати позитивне право за допомогою принципів надпозитивного права (тому в радянському правознавстві філософію права називали «буржуазною наукою» аж до 1987 р. [14]). Але це, у свою чергу, означає, що поняття права не зводиться до чинних правових норм, до «закону» в сенсі позитивного права (оскільки визнається щось, що лежить за межами останнього). Дехто з науковців предмет філософії права визначає саме так: «Предметом філософії права є право в його відмінності і співвідношенні із законом» [14].

Не можна назвати таке розуміння хибним. Проте воно є не зовсім точним. По-перше, можна розрізняти право і закон і залишатися абсолютним легістом (приклад – Т. Гоббс). По-друге, можна визнавати розрізнення права і закону, але не визнавати за «над-позитивним» правом сили і можливості оцінювати чинні закони на предмет *justum – injustum*, адже юристи визнають таке поняття, як «мета-право». Це мета-право не виконує нормативної функції, не претендує на статус нормативної дисципліни. Воно є суто дескриптивною наукою, тоді як філософія права претендує на статус нормативної, оцінювальної дисципліни.

У зв'язку з цим важливо з'ясувати відношення теорії права і філософії права (*Rechtsphilosophie – Rechtstheorie*, в англосаксонському варіанті – *Philosophy of Law* –

*Legal Theory*). Хоча сама назва «теорія права» є досить давньою, для позначення конкретної правової дисципліни вона використовується лише кілька десятиліть. У XIX ст. і на початку XX ст., як правило, вживали термін «загальне вчення про право» (або «загальне правознавство» – «*Allgemeine Rechtslehre*»). Поняття «вчення про право» (*Rechtslehre*) використовує Кант, Фіхте (поряд із «теорією права»), Кельзен. Цей термін можна перекласти як «правознавство» (варіанти – «юридична наука», «юриспруденція»).

**Висновки.** Систематизація і формування змісту світоглядних засад філософії права – проблема досить актуальна і мало розроблена у сучасних правознавчих дослідженнях. На різних рівнях організації соціуму можна говорити про різні види правових норм і правил поведінки. Право набуває неупередженості не за рахунок відсторонення від будь-яких політичних, конфесійних, расових, національних, вікових тощо інтересів, а завдяки тому, що воно забезпечує узгодження і задоволення цих інтересів. Саме світоглядні засади, а не «чиста теорія права» або «чиста правова логіка» дозволяють як науковцю, так і пересічному громадянину і в теорії, і на практиці триматися дійсно виваженої позиції з будь-якого правознавчого питання. А якщо враховувати зростання складності суспільної реальності у наш час, то така постановка проблеми дозволить радикально спростити розгляд багатьох питань, які є міждисциплінарними щодо права та інших сфер суспільного життя, а також щодо різних систем і підсистем усередині самого права.

### Література

1. Костенко О. М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму / О. М. Костенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 72.
2. Гроций Гуго. О праве войны и мира / Гроций Гуго. – М., 1956. – С. 52.
3. Локк Дж. Сочинения. Т. 3 / Локк Дж. – М., 1988.
4. Розеншток-Хюсси О. Прощание с Декартом / О. Розеншток-Хюсси // Вопросы философии. – 1997. – № 8. – С. 143.
5. Кюнг Г. Когнитивные науки на историческом фоне. Заметки философа / Г. Кюнг // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 48.

6. Лекторский В. А. Выступление на круглом столе, посвященном обсуждению книги В. С. Стенина «Теоретическое знание» / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 2001. – № 1. – С. 32.
7. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / Попович М. В. – К., 1997. – С. 126.
8. Берман Гарольд Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Берман Гарольд Дж. – М. : Норма, 1998. – С. 5.
9. Оноре Т. Про право. Короткий вступ / Оноре Т. – К. : Сфера, 1997. – С. 9–10.
10. Hommes Ulrich. Recht / Ulrich Hommes // Handbuch philosophischer Grundbegriffe (Hgg. Hans Michael Baumgartner und Christoph Wild). Bd. 4. München, Kösel, 1973. – S. 1188.
11. Kaufmann A. Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart / Kaufmann A., Hassemer W., Neumann U. – Heidelberg : C. F. Müller, 2004. – S. 1–2.
12. Бисмарк О. Мысли и воспоминания. Т. II / Бисмарк О. – М. : ОГИЗ, 1940. – С. 229–230.
13. Юридический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – С. 349.
14. Нерсесянц В. С. Философия права / Нерсесянц В. С. – М. : Норма, 1999. – С. 10.

*Надійшла до редколегії 09.06.2009*

### **Анотації**

Стаття присвячена розкриттю виваженого і науково аргументованого філософського праворозуміння – одного із актуальних завдань сучасної філософської теорії, яке існує поряд із такими напрямками функціонально спрямованої філософії, як філософія політики, філософія техніки, філософія економіки та медицини, філософія культури, філософія туризму тощо.

Статья приурочена раскрытию выдержанного и научно аргументированного философского правопонимания – одной из актуальных задач современной философской теории, которая существует наряду с такими направлениями функционально ориентированной философии, как философия политики, философия техники, философия экономики и медицины, философия культуры, философия туризма и т.д.

The article is dedicated to deeply argumentual philosophic understanding of law – one of the most actual tasks of modern philosophic theory, which exists beciole such vectors of functionally oriented philosophy, as the philosophy of politic, the philosophy of technic, the philosophy of economy and medicine, the philosophy of culture, the philosophy of tourism and so on.

УДК 340.12

**О. І. САВАЙДА,**

*викладач кафедри теорії та історії держави та права  
Львівського державного університету внутрішніх справ*

### **ВИТОКИ І ДЖЕРЕЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРАВА В НІМЕЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

**Постановка проблеми.** Для того, щоб уявити та зрозуміти сутність такого правового явища, як енциклопедія права, треба з'ясувати її витоки. Через звернення до історичного минулого будь-якого правового явища чи події можна зрозуміти сучасний стан правової сфери, а також виокремити ті філософські течії, які супроводжують та доповнюють сучасне правознавство, й енциклопедія права, яка хоч і існувала декілька століть назад, в цьому не є винятком.

Зосередимо історичний огляд розвитку енциклопедії права, в першу чергу, на позитивному напрямку. У період становлення цієї філософської течії вчені-юристи розглядали як провідний напрямок, з одного боку позитивізм, який впливав на енциклопедію права, а з іншого – емпіризм, який би відповідними елементами раціоналізму заповнив ті прогалини, які існували в методологічному та науковому пізнанні.